

11. Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племён Северного Причерноморья в раннем железном веке // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 178-198.
12. Левкиевская Е. Е. Кал.Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 437-439.
13. Словарь української мови : у 4 т. / Упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. 2 (З-Н). – 1996. – 588 с.
14. Левкиевская Е. Е. Моча // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 309-311.
15. Иванов О. В. Селянські замовляння («пристріт» або «вроки») і «переляк»). 1930 р. – Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1-4. 298. 18 арк.

УДК:903.2.08.(477) «11/12»

Леся Дідух

### Символ двозуба на кістяному виробі XII – XIII ст. з колекції НМІУ

*Розглядаються пам'ятки із зображенням знаків-символів, які являють собою різні варіанти двозубів та тризубів. Ці знаки, відомі в літературі як «князівські» або «знаки Рюриковичів», можна побачити на монетах-срібляниках X – XI ст., давньоруських пломбах, печатках, будівельних матеріалах, підвісках тощо.*

**Ключові слова:** двозуб, тризуб, князівські знаки, Рюриковичі, тамга.

*Today's archeological science knows plenty of artifacts depicting symbols that represent different versions of bidentate and trident. These signs are known in the literature as the «Princely Signs» or «Rurik Signs», could be seen on the coins of 10<sup>th</sup> – 11<sup>th</sup> centuries, ancient seals, signets, bricks and buildings, pendants etc*

**Key words:** bidentate, trident, princely signs, Ruriks, tamgha.

У зібранні Національного музею історії України (далі НМІУ) зберігається кістяна трубочка із зображенням двозубів. Походить вона із зібрання В.Б. Антоновича і була знайдена ним біля с. Бакота Ушицького повіту Подільської губернії (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) на території Скального монастиря. У 1884 р. В. Б. Антонович, спираючись на місцеві легенди, почав досліджувати територію монастиря [1], а в 1891 – 1892 рр. за доручення Імператорської археологічної комісії провів розкопки, виявивши основні печерні споруди і зібравши значну колекцію знахідок давньоруського часу [2]. Серед них був кістяний виріб у вигляді циліндричної трубочки. Вперше цей виріб був представлений на виставці присвяченій XI Археологічному з'їзду 1899 р., який проходив у Києві [12, с. 161, № 708]. Виставка стала першим публічним показом предметів старовини і лягла в основу міського музею старожитностей і мистецтва (нині НМІУ), а кістяний виріб з двозубом став одним із перших експонатів музейної колекції.

Трубочка циліндрична довжиною 80 мм, діаметром 13 мм, порожниста в середині і на обох кінцях має симетричні наскрізні отвори (рис. 1,1). Виготовлена з кістки світло-жовтого кольору, полірована, поверхня має подряпини. З одного

боку в центрі виробу вирізано зображення знаку у вигляді двозуба. Зображення схематичне, слабо виражене. Фігура двозуба прямокутної форми з прямими зубцями, дещо заокругленими з внутрішнього боку (рис. 1,2). Ніжка двозуба пряма. Ще один знак продряпано внизу виробу. Зображення ледь помітне і містить фігуру двозуба прямокутної форми з прямими зубцями (один зубець нерівний) і прямою ніжкою (мал.1,3). Датується виріб, разом і супроводжуваним археологічним матеріалом, XII – XIII ст. Кістяні вироби у вигляді руків'я та трубочки (без наскрізних отворів) із продряпаним зображенням двозуба відомі серед знахідок XII – XIII ст. в Новгороді [4, мал. 7], в Саркелі X – XI ст. [4, мал. 6, 3 –5], в районі Сіверського Дінця [22, с. 58, мал. 12,3].

Нині зібрано значну кількість виробів давньоруського часу із зображенням клейм у вигляді двозубих або тризубих фігур, проте ця тема і досі залишається актуальною, а кожна нова знахідка викликає інтерес у науковців. Ще в першій половині XIX ст. ці знаки почали вважати родовими знаками князів Рюриковичів, але з приводу їхнього походження та значення розпочалася довготривала дискусія. Знакам Рюриковичів присвячена значна література, проте спроби їх розшифрування і досі не увінчалися успіхом. Більш плідним був перехід від спроб вгадати зображення прототипу до вивчення питання про використання знаків князями дому Рюриковичів. Тривалий час до князівських знаків відносили тільки герби на монетах, потім ряд схожих знаків на будівлях, пізніше – будь-які схожі символи на виробах давньоруського часу. Значний археологічний матеріал для вивчення історії князівських знаків залучив Б. О. Рибаків [19]. Він зібрав докупи і систематизував, в значній частині ще не опублікований матеріал, який дозволив йому вивести питання про князівську символіку за рамки вивчення монет. У результаті досліджень Рибаків довів широке застосування князівських знаків в політичній і господарській діяльності князів. На його думку, ці знаки були символами князівської власності, які по своєму значенню і по використанню багато в чому нагадують боспорські царські знаки II – III ст. І там і тут вони належали правлячій династії, були знаками власності, якими мітили майно правителя. Праця Рибаківа стала основою для подальших робіт в цій області. У роботах археологів 40 – 80-х рр. XX ст. були опубліковані князівські знаки, відкриті на пам'ятниках архітектури, підвісках, зброї, перстнях-печатках, вислих печатках, пломбах тощо. Автори публікацій (Н.Н. Воронін, В.Л. Янін, М.І. Артамонов, О.В. Медведєв, О.О. Молчанов та ін.) не лише публікували знайдені знаки, але і намагалися атрибутовувати їх. Робота з масовим сфрагістичним матеріалом дозволила В.Л. Яніну визначити знаки основних князівських родів [24, с. 38 –41]. О.О. Молчанов [14] і Б.Д. Ершевський [10], вивчаючи новгородські печатки і пломби, зуміли визначити особисті знаки тих князів, котрі княжили в Новгороді у XI – на початку XIII ст. У археологічних дослідженнях Н.Н. Вороніна [8, с. 309], М.К. Каргера [11, с. 435–446], В.Д. Білецького [3], П.О. Раппопорта [18] були опубліковані князівські знаки, відкриті на будівельних пам'ятках. Оскільки час будівель, як правило, відомий, знаки в цих випадках можуть бути датовані і атрибутовані. У останній час дослідженнями російського історика С.В. Білецького приблизно встановлено належність різноманітних форм знаків тим чи іншим князям династії Рюриковичів

[4, 5]. Але, на жаль, більшість знаків Рюриковичів (особливо XII – XIII ст.) і досі не мають переконливо аргументованої атрибуції. Насамперед це стосується знаків-клейм на різноманітних побутових виробах, які на відміну від знаків на монетах, печатках і будівлях досить важко персоніфікувати. Кожна нова знахідка або нова публікація поповнює колекцію варіантів князівських знаків, які чекають своїх аналогій.

Цікаво, що у багатьох народів Євразії знаками правлячого роду були саме двозуб та тризуб: сасанідський Іран, Хорезм Сиявушидів, боспорські царі, хозарські кагани, давньоруські князі і, нарешті, ці знаки відомі на монетах Джучидів – ханів Золотої Орди і Кримського ханства [17, с. 173]. Насамперед, помітна схожість між «знаками Рюриковичів» і знаками салтово-маяцької археологічної культури VIII – початку X ст., яка вважається державною культурою Хозарського каганату. В знаковій системі Хозарії була прийнята тризуба та двозуба фігура у вигляді односторонніх і двосторонніх знаків. Переважають двосторонні фігури, повернуті в протилежні боки, дзеркально відображаючи одна одну. Географія знахідок цих знаків на різних предметах салтово-маяцької культури: будівельних відходах, кераміці, кістяних виробах, пряжках, печатках-підвісках, – досить широка. Ймовірно, ці знаки використовувалися в ролі знаку власності, можливо відповідали посаді і статусу власника, могли бути його родовою символікою [15, с. 127–128]. На думку дослідників, хозарські двозубі і тризубі фігури є спрощеними варіантами іранських тамг [6, с. 38–45], де переважають двосторонні фігури двозубів з дугоподібною чашечкою і відігнутими кінцями зубців.

На території сучасної України знаки у вигляді двозубів і тризубів зафіксовані задовго до появи Рюриковичів. Вони відомі вже в перших століттях нашої ери і були сарматськими знаками родової приналежності, які наносили на зброю, прикраси, побутові вироби (дзеркала, бронзові котли, кераміка) тощо. Сарматські родові тамги містилися і у похованнях, де був похований представник того чи іншого роду (як правило знатного) [21, с. 277.]. Зображення тризуба зустрічаються на монетах та плитах боспорських царів II – III ст., а також серед слов'янських старожитностей Подніпров'я VII – VIII ст. Східне походження тамг Північного Причорномор'я не викликає сумнівів, але з приводу шляхів їх появи вчені поки не прийшли до однієї версії. Можливо вони походять від племен давніх кочових скотарів, у яких клеймування худоби практикувалося здавна. Мітки слугували знаком власності, закріплюючи право на володіння худобою. Ці різноманітні по формі знаки, передавалися з покоління в покоління і були символом роду, своєрідним тотемом, і наділялися священним символом. Сармати у свою чергу донесли ці знаки у Північне Причорномор'я, серед населення якого вони отримали широке застосування. Поява тамгоподібних знаків у боспорських царів перших століть нашої ери може свідчити про сарматизацію античного суспільства, адже процент сарматського населення у Боспорському царстві був досить високим [20, с. 214]. Вважається, що династія Рескупоридів, яка правила Боспором у I – IV ст., мала сарматське походження. Прийшовши до влади представник знатного роду, робив свою родову або сімейну тамгу символом влади. Що цікаво, в один із

періодів історії Боспорського царства (II – III ст.) декілька правителів мали тамги із одним спільним нижнім елементом, а верхня частина знаку мала індивідуальні відмінності, тобто син успадковував тамгу батька і доповнював її іншими елементами [24, с. 111]. Таким чином, відбулося «розщеплення» основного родового знаку на ряд додаткових символів, перетворюючи сімейні знаки на особисті. Схожа система існувала згодом і серед «знаків Рюриковичів». Порядок успадкування князівських знаків, виявлених на давньоруських монетах і свинцевих печатях X – XII ст., багато в чому типологічно близький сармато-аланській традиції – успадкування знаку предка з індивідуальним доповненням будь-яких елементів [24, с. 111]. На сьогодні відомо більше 200 різновидів родових знаків дому Рюриковичів.

Майже сімсот років віддаляють боспорські знаки від появи «знаків Рюриковичів», але цей проміжок заповнений добре відчутним впливом кочової культури на населення Східної Європи. З кінця IV ст. східноєвропейські степи заселяють кочові племена тюркського походження, до складу яких вливаються і сарматські племена. Райони східноєвропейських степів і Північного Причорномор'я (Хозарія і візантійські колонії) у VI – X ст. були зоною активних контактів тюркського (болгари, хозари, печеніги), іранського (алани) і грецького населення. Тому розділити тюркську і іранську традиції тамг не завжди можливо [9, с. 86–96]. Тюркські народи запозичили деякі типи тамг у іраномовних народів. У населення візантійських колоній також існувала традиція мітити свої речі простими знаками, дуже схожими на степові тамги. Схожі знаки можна побачити і на срібних виробих з антського скарбу VII ст., відкритого у 1907 р. біля с. Мартинівка Черкаської області. На деяких прикрасах поясного набору, що були своєрідною відзнакою воїна, є стилізовані знаки тризуба. Ці знаки могли бути тамгами родових старійшин чи племінних вождів. Поява таких знаків на поясній гарнітурі Мартинівського скарбу, може свідчити про вплив кочової культури на місцеву слов'янську знать [9, с. 89]. В цей час у середовищі кочівників система тамгових знаків набуває свого розвитку і найбільш яскраво представлена в культурі Хозарського каганату. Становлення Хозарського каганату відбувалося з кінця VI ст., центр його містився на території Прикаспію, де розміщувалася країна сарматських аланів. Вірогідно що тамгова система була запозичена хозарами у аланів, у яких була давня традиція їх використання [24, с. 112]. В той же час, Хозарія мала тісні зв'язки з сасанідським Іраном. На її території постійно проживали купці зі Сходу, а разом з ними проникали і впливи іранської культури. У VIII – X ст. під впливом каганату перебували східнослов'янські племена сіверян, в'ятичів, радимичів, полян, древлян. Русь та Хозарія перебували у тісних контактах і досить активно впливали один на одного. Найвірогідніше, що знаки у вигляді двозубів і тризубів поширилися у великокнязівському середовищі завдяки хозарському впливу. З писемних джерел відомо, що перші руські князі носили титул «каган», який запозичили у своїх сусідів хозарських «каганів». Тому не дивно, що разом із титулом вони запозичили і традицію використання тамги, як знаків власності. Відомо, що в іранській і тюркській традиції тамги використовувалися як родові кланові знаки і знаки власності. Як знаки власності

тамги ставили на різноманітні побутові предмети, ними клеймували худобу, використовували в якості гончарних клейм, що вказувало на сімейно-кланову приналежність майстерні [21, с. 278]. На відміну від хозарських, іранських і золотоординських знаків, для яких характерними є подвійна тризуба і двозуба (переважно) фігура [22, с. 57], для давньоруських князівських знаків характерні односторонні типи, більш близькі до боспорських.

Найдавніші писемні свідчення про давньоруські знаки відносяться до середини X ст. Ібн-Міскавейх в розповіді про перебування русів в Бердаа у 943 – 944 рр. згадує про те, що при зборі данини руси ставили на глині певний знак, який давав звільнення від подальших поборів. Можливо, що цей знак, загальний для всіх русів, був знаком їх князя. У «Повісті временних літ» розповідається, що послы князя київського Ігоря (912 – 945 рр.) при укладанні договору з візантійцями у 944 р. мали свої печатки (з відповідними символами), що служило підставою посольських повноважень. А княгиня Ольга розставляла «знаменья» по всій землі Київській аж до Новгороду. З «Руської правди» відомо що слово «знаменья» означало знак князівської власності, поставлений на порубіжному дереві.

Найдавніші зображення князівського знаку у вигляді простого двозуба відомі нам з печатки Святослава Ігоровича, знайденої у 1912 р. у Києві, під час розкопок Десятинної церкви [7, с. 163, №1]. Аналогічний знак зустрічаємо на кістяній пластинці [4, с. 440, мал. 6,2] із Саркела, завойованого Святославом у 965 р. Тамги Рюриковичів відомі на монетах, що були в обігу на території Давньоруської держави, зокрема наносились як графіті на іноземні монети, що потрапляли на Русь, а пізніше карбуються на монетах-срібляниках Володимира Святославича (980 – 1015 рр.). На них зображено з одного боку портрет володаря, а з іншого – тризуб і напис «Володимир на столі, а це його сребро». На думку дослідників, поява додаткового елемента в знаку Володимира – третього зубця – було пов'язано, скоріш за все, з бажанням протиставити двозубу київських князів Ігоря і Святослава, успадкованому Ярополком (на який Володимир, як бастард, ймовірно не мав права) дещо відмітний від нього знак [13, с.17]. Так починається використання додаткових елементів для утворення нових варіантів родового знака. Зокрема, добре відомі по монетам знаки Святополка Окаяного, Ярослава Мудрого і Мстислава Хороброго. Двозуб і тризуб, як знак князівської власності Рюриковичів, широко використовувався насамперед в державному житті Київської Русі: на печатках, якими скріплювали міжнародні договори, на князівських товарах, що йшли на продаж за кордон. Крім того, виконані з бронзи чи срібла трапецієподібні підвіски із зображенням князівського знаку виконували функції вірчого знаку, які надавалися князівським уповноваженим. Тризуби і двозуби прикрашали стіни храмів і були символами престижу правлячої особи. Але, якщо до середини XI ст. володіння особистим знаком було привілеєм лише київського князя, то з посиленням феодальної роздробленості, численні представники різних ліній постійно розростаючого дому Рюриковичів, отримують право користуватися своїм власним знаком. У результаті, протягом XII – першої половині XIII ст. князівські знаки набувають різноманітних варіантів.

Найбільш широко князівські знаки представлені на побутових виробах XII –

XIII ст. Вважається, що цими знаками мітили продукцію виготовлену на князівському подвір'ї або для князівського двору [19, с. 247]. Користувалися ними і представники князівської адміністрації [5, с. 102]. На жаль визначити власників подібних тамг досить складно. Атрибутувати можна лише ті знаки аналогії яких зустрічаються на печатках, будівлях та плінфах, датування яких як правило відоме. Знак двозуба на кістяній трубочці з с. Бакота із колекції НМІУ є одним з варіантів особистих знаків Рюриковичів. Дещо схожий знак можна побачити на денці посудини салтово-маяцької культури знайденої в Подгорівському могильнику (РФ) [16, с. 248] та на цеглині із Саркела X ст.[22, с. 58, мал.11,19] (мал.2,1). Майже аналогічне зображення двозуба зустрічаються серед графіті на стіні однієї з печерних церков скального комплексу Бесараби на Нижньому Дунаї в Румунії [22, с. 274 – 294, мал. 13] (мал. 2,2). Слід зазначити, що аналогічне зображення двозуба зустрічається також серед гончарних клейм на денцях посуду у Володимир-Волинську [4, с.450, мал.14,2] (мал.2,3). Ймовірно, цей знак двозуба міг бути тамгою одного з представників галицько-волинської князівської династії, що деякий час правили в Дністровському Пониззі. У XII – XIII ст. Бакота була великим містом, найважливішим політично-адміністративним центром Дністровського Пониззя (з XIV століття — Поділля), яке відіграло надзвичайно важливу роль в історії Південно-Західної Русі. З кінця IX ст. землі Пониззя між Дністром і Південним Бугом входили до складу Київської Русі, з середини XII ст. увійшли до складу Галицького, а в XIII ст. – до об'єднаного Галицько-Волинського князівства. За їхнє володіння боролись і поляки, і угорці, і монголо-татари, також литовці і молдовани. Вони неодноразово були ареною інтриг боярства, яке сильно розвинулося в Галицькій князівстві і постійно вело боротьбу з великокнязівською владою. Будучи столицею Пониззя Бакота знаходилась в орбіті важливих соціально-політичних і військових подій, що відбувалися на землях Галицько-Волинського князівства. Намагаючись утримувати політичну владу в регіоні тут діяла князівська адміністрація очолювана представниками з князівської родини. Таким чином, кістяна трубочка з с. Бакота не тільки поповнює кількість відомих пам'яток цього типу, а також є новим джерелом, що підтверджує існування міцного князівського господарства на Поділлі цього періоду. Адже, в містах де влада князів була слабшою, і де в них не було заведено власного господарства, там практично не знаходять виробів з князівськими знаками.

Отже, тамгова система, яка мала давні місцеві традиції, прийшла на Русь від сусідів, ставши символікою правлячої династії X – XIII ст. Проте у давньоруському середовищі давні господарські знаки власності поступово перетворилися на знаки політичного престижу. Як і в кочовому суспільстві, і Боспорській царській династії на Русі спостерігається розщеплення родової тамги Рюриковичів на ряд додаткових знаків-символів. Таким чином, родові емблеми поступово видозмінюючись перетворювалися в сімейні, а пізніше і особисті знаки власності. Найбільше різноманіття їх спостерігається у XII – XIII ст. Саме таким тамгоподібним знаком князівської власності є двозуб на кістяній трубочці з колекції НМІУ.

### Джерела та література

1. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь. // Киевская старина. – К., 1891. –Т. XXXX. – С. 108 – 116.
2. Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1893. –Т. 7. –С. 17 – 18.
3. Белецкий В.Д. Клейма и знаки на кирпичях XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове. // СА. – М., 1971. –№ 2. –С. 272 – 278.
4. Белецкий С.В. Древнейшая геральдика Руси. // Повесть временных лет. – СПб., 2012. – С. 431–463.
5. Белецкий С.В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X – XI вв.). // У источника. – М., 1997. – Вып. I. – С. 93 – 171.
6. Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. – Л., 1963. – 224 с.
7. Булгакова В. Сфрагістичні пам'ятки. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. –К., 1996. – С. 87–89.
8. Воронин Н.Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV вв. – М., 1961. – Т. I. – 584 с.
9. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. – Киев, 1975.– 176 с.
10. Ершевский Б.Д. Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII – начала XIII ст. с изображением княжеских знаков. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. X. – С. 38 – 55.
11. Каргер М.К. Древний Киев. – М.–Л., 1958. –Т. I. – 579 с.
12. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – 240 с.
13. Молчанов А.А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси. Автореферат. – М., 1953. – 19 с.
14. Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X – XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1985. –Т.16. – С. 66–83.
15. Плетнёва С.А. От кочевий к городам // МИА. – М., 1967. № 142. – 200 с.
16. Плетнёва С.А. Подгоровский могильник // СА. –М., 1962. № 3. – С.241–251.
17. Полубояринова М.Д. Знаки на золотоордынской керамике. // Средневековые древности евразийских степей. – М.,1980. – С. 165 – 212.
18. Раппопорт П.А. Знаки на плинфе. // КСИА. – М., 1977. – Вып. 150. –С. 115 – 120.
19. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. // СА. – М., 1940. – Вып. VI. –С. 227 – 257.
20. Степи европейской части СССР в скифо-сараматское время. // Археология СССР. –М.,1989. – 464 с.
21. Фетисов А. А., Щавелев А. С. «Знак Рюриковичей» на Нижнем Дунае. // Викинги. Между скандинавией и Русью. – М., 2009. – С. 274 – 295.
22. Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хозарии. – М., 2001. – 159 с.
23. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. –Т. I. – 328 с.
24. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего Средневековья. – М., 2001. –189 с.